

Makale Geliş | Received: 06.11.2024
Makale Kabul | Accepted: 19.01.2025
Yayın Tarihi | Publication Date: 28.03.2025
DOI: 10.20981/kaygi.1580597

Mustafa DİKMEN

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr.
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi, Çanakkale, TR.
Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religion Studies, Çanakkale, TR.
Orcid: 0000-0002-8737-0789
mustafa.dikmen@comu.edu.tr

Pierre Hadot'nun Felsefe ve Filozof Algısı: Teori ve Pratik Arasında Ruhani Alıştırmalar

Öz: Felsefenin mahiyeti hakkında geçmişten günümüze dek çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu noktada felsefenin teoriye daha fazla yatkın oluşu, pratikle ve pratik yaşamdan ari olduğu genel kanı olarak yer edinmiştir. Bu minvalde bu sorun üzerine çalışmalar son zamanlarda felsefe tarihçilerince ve filozoflarca tartışılmıştır. Örneğin Michel Foucault, dolaylı olarak da olsa felsefenin etik düzlemde ele alınması gerektiğini ve bir dönüşümü haiz olduğunu belirten eserler kaleme almıştır. Fakat, Foucault'dan da önce Pierre Hadot, felsefenin "ruhani alıştırma" kavramıyla iç içe geçtiğini ve belirli türden yaşamsal bir dönüşümü içerdiğini belirtmektedir. Stoacılık ve Epikürosçuluktan da önce, felsefenin ilk kez tam anlamıyla ortaya çıktığı Sokrates düşüncesinin bu açıdan okunması gerektiğini düşünen Hadot, felsefenin bugünkü bildik manasından ötede farklı anlamları ve tarzları olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Onun bu türden bir sorunsallaştırmayı başlatmasındaki temel etken ise felsefe ve filozof algısının mahiyetinin Sokrates ile birlikte bir varoluş estetiğine dönüşmesidir. Bu noktada Hadot, felsefenin gücünün, yaşama dair iyileştirici ve öğretici noktasının daha fazla görünür kılındığı Antik Yunan düşüncesindeki hattı takip ederek Sokrates, Platon, Aristoteles ile başlayan bu noktanın, Husserl'e kadar giden bir boyutunun olduğunu ifade eder. Modern dönemin sonuna değin giden bu hattın daha iyi anlaşılabilmesi için Hadot açısından filozof ve felsefenin yeniden tanımlanması elzemdir.

Bu makalede "felsefe nedir" ve "filozof kimdir" soruları Pierre Hadot'nun düşüncesinden çözüme kavuşturmaya çalışılacaktır. Nitekim Hadot, felsefenin temel maksadının ruhani uygulamalar neticesinde bir dönüşüm yarattığını ve bu dönüşümün de etik düzlemde ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Sorunun çözümü adına özellikle ilkçağ Yunan düşüncesinde felsefeden anlaşılan şeyin ne olduğu sorunsallaştırılacak ve ardından ilkçağ felsefesi ve filozofuna dair önerileri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, İlkçağ Felsefesi, Pierre Hadot, Ruhani Alıştırmalar, Felsefe.

Pierre Hadot's Perception of Philosophy and Philosopher: Spiritual Exercises Between Theory and Practice

Abstract: Various interpretations have been made about the nature of philosophy from past to present. At this point, it is generally believed that philosophy is more prone to theory and that it is free from practice and practical life. In this respect, studies on this problem have recently been discussed by historians of philosophy and philosophers. For example, Michel Foucault has written,

albeit indirectly, that philosophy should be handled on the ethical plane and that it has a transformation. However, even before Foucault, Pierre Hadot stated that philosophy is intertwined with the concept of "spiritual practice" and involves a certain kind of vital transformation. Thinking that the thought of Socrates, in which philosophy first appeared in its fullest sense even before Stoicism and Epicureanism, should be read from this point of view, Hadot tried to show that philosophy had different meanings and modes beyond its current familiar meaning. The main factor in his initiation of such a problematization is the transformation of the nature of the perception of philosophy and philosopher into an aesthetics of existence with Socrates. At this point, Hadot states that this point, which starts with Socrates, Plato and Aristotle, has a dimension that goes back to Husserl by following the line in Ancient Greek thought, where the power of philosophy, its healing and instructive point about life is made more visible. In order to better understand this line that goes to the end of the modern period, it is essential for Hadot to redefine philosopher and philosophy. In this article, the questions of "what is philosophy" and "who is a philosopher" will be analyzed from Pierre Hadot's point of view. As a matter of fact, Hadot stated that the main purpose of philosophy is to create a transformation as a result of spiritual practices and that this transformation should be handled on the ethical plane. For the sake of the solution of the problem, especially what is understood from philosophy in ancient Greek thought will be problematized and then his proposals on ancient philosophy and philosopher will be discussed.

Keywords: History of Philosophy, Ancient Philosophy, Pierre Hadot, Spiritual Exercises, Philosophy.

Giriş

Tekniğin zaferi ve dünyanın rasyonalizasyonu, felsefenin de teknik bir mesele haline gelmesinin yolunu açmıştır. Nitekim bu teknikleşme meselesiyle birlikte filozoflar da bundan payını almış ve Thoreau'nun dediği gibi "bugünlerde, felsefe profesörleri ortada dolaşırken, hiç filozof göremiyoruz." Fakat cümlelerin devamı durumu daha da ilginç kılmaktadır. Nitekim Thoreau devamında şöyle söyler: "Yine de öğretmek takdir edilen bir şeydir çünkü bir zamanlar yaşamak takdir edilen bir şeydi" (Thoreau 2014: 25). Burada durum biraz daha karmaşıklaşır ve Thoreau burada felsefenin bir zamanlar yaşam icrasıyla ilgili olduğunu vurgularken, bugün artık filozofluktan ziyade felsefe tarihçiliğinin/profesörlüğünün var olmasına biraz hayıflanır gözükmektedir.

Peki durum ilkçağ felsefesi ve filozofu açısından nasıldır? Gerçekten de ilkçağda, felsefenin oluşum anında filozofluktan anlaşılan şey tam olarak bir "yaşama sanatı ustası" mıdır, yoksa bu yakıştırma sonraki dönemlerde yahut bir meşrulaştırma zemini olarak mı ortaya çıkmıştır? Bu soruların cevabını net bir şekilde ortaya koyabilmek adına, felsefenin kabul edilen ilk oluşum anına dek geri gitmek, o tarihsel andaki filozof olarak addedilen kişilerin açıklamalarına bakmak ve onların felsefeye yükledikleri anlamları keşfetmek gereklidir.

Bu keşfi gerçekleştirdiği düşünülen isimlerin başında Pierre Hadot gelmektedir. Hadot'ya göre felsefeye asli görevini kazandırmanın temeli, felsefe-yaşam yahut teori-pratik arasındaki irtibatın daha da sağlamlaştırılmasında yatmaktadır. Çünkü ilkçağ filozofu dediğimiz kişi, tıpkı gymnasion'da bedenini zinde tutmak için çabalayan bir kişi gibi, kendisini yaşama karşı durmadan alıştıran birisidir. Bu açıdan Hadot'nun felsefeyi ruhani alıştırmalar kavramıyla irtibatlandırarak okuması, felsefe tarihi adına görece yeni bir durumdur. Kendisinden önceki mükteşebatı oldukça iyi bir biçimde irdeleyen Hadot, antikçağ düşüncesinde, Sokrates ile başlayan dönemi bu minvalde okur. Ona göre felsefe iyileştirici ve yaşama olduğu kadar ölüme de hazırlayan bir disiplindir. Bu yolda felsefeye ve filozofa düşen görevin ne olduğuna dair sorunsallaştırmalarla yürütülen bir çaba, pek tabii ki ilkçağ felsefesiyle başlamak durumundadır. Felsefenin oluşum anında iyi erdem ve iyi hayat birliğinin başlatıcı figürü olarak Sokrates karşımıza çıkmaktadır. Hadot, bu yüzden Sokrates figürü üzerinde oldukça yoğun bir şekilde durur ve Sokrates ile başlayan ruhani alıştırma biçimi olarak felsefenin kişide dönüştürücü bir etkisi olduğundan söz eder. Bu açıdan irdelenmesi gereken iki konu birbirini tamamlar nitelikte görünür: Felsefe ve filozof.

Felsefenin ve filozofun mahiyetinin ve algılanış biçiminin tarihsel süreç içerisinde değişmesi kaçınılmazdır. Fakat bu değişimin izlenebilmesi adına ve felsefeyi oluşum anına yaklaştırmak da bir o kadar önemlidir. Nitekim ilkçağda başlayan felsefenin kişiye bir varoluş biçimi katması söz konusu olması ve bu düşüncenin zamanla silinerek yerini daha ziyade entelektüel bir faaliyete bırakmasının nedenleri araştırılmalıdır.

1. Hadot ve Felsefe

Hadot açısından felsefenin ne, filozofun da kim olduğu sorunsalını çözmeye geçmeden önce niçin böylesi bir sorunsalı ortaya koyduğunu açıklamak daha uygun olacaktır. Hadot'yu bir yaşam felsefesi sorunsalına götüren konu, öncelikle metodik bir sorundur ve bu sorun temelde ilkçağ filozoflarının daima sistemli ve tutarlı bir felsefi anlayışa sahip oldukları düşüncesiyle mündemiçtir. Halbuki Hadot'ya göre

antikçağ filozofları, “gerçekliğin sistematik bir teorisini sunmaya değil ama öğrencilerine, onları düşünmelerinde olduğu kadar yaşamlarında da yönlendirecek bir yöntem öğretmeye çalışan” kişilerdir (Hadot 2011: 134). Bu noktada Hadot'nun felsefeyi ruhani alıştırmalar olarak görmesi, konunun çözümünde oldukça kilit bir rol oynar. Antik Yunan'dan beri var olagelen felsefe geleneğindeki köklü sorunları çözmek için bir filozofun sistemindeki tutarsızlıkların ortaya konulması ve sistemlerindeki kimi noktaların çözümsüz kalışı, bizim felsefeyi anlama ve anlamlandırma noktasındaki hatamızdan kaynaklanmaktadır. Eksen'in de belirtmiş olduğu gibi, söz konusu felsefe metinlerini o dönem açısından anlayabilirsek, daha net görünecek olan şey filozofların tutarlı olma çabalarından ziyade ruhani alıştırma pratiği açısından vuzuha kavuşacağıdır (Eksen 2016: 32).

Hadot için felsefe, bugünkü anlamda zihinsel bir yorumlama ya da geçmiş filozofların sistemlerinin incelenmesi adına yapılan salt teorik bir eylemden ziyade, etik ve kendilik noktasında düşünülmesi gereken bir şeydir. Bu yönüyle felsefenin bir varoluş estetiği yaratması ve bu yaratımdaki temel etkenin de felsefenin dönüştürücü etkisiyle mücessem hale geldiği söylenebilir. Felsefenin bu dönüştürücü etkisini daha da yakından incelemek adına Hadot'nun, özellikle Stoacı metinlere yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Nitekim bu düşüncede var olan felsefe algısının ruhani alıştırmaya denk düştüğü görülmektedir. Stoacılar için felsefe, “soyut bir teorinin eğitiminden, hatta tefsirinden ibaret değildir; zira bir yaşama sanatına, somut bir tutuma, varoluşun tümünü işin içine katan belirli bir yaşam tarzına dayanır.” Böylesi bir yaşam tarzının belirlenebilmesi adına öncelikle felsefenin mahiyetinin belirlenmesi gerekmektedir ki bu noktada Hadot, Epikürosçu ve Stoacı gelenekte felsefenin bir tutkuların tedavi bilimi olarak neşet ettiğini belirtir (Hadot 2012: 22).

Bundan da önce bir felsefe tarihçisi olması hasebiyle Hadot, felsefe (*philosophia*) ve felsefe yapmak (*philosophhein*) kavramlarının uzanımlarının nereye kadar geri götürebileceğini araştırır ve Ksenophanes, Parmenides, Pythagoras ve Herakleitos gibi pre-Sokratik düşünürlerde bu kavramlara rastlanmadığını söyler.

Hadot, bu noktada ilk olarak Herodotos'u bir başlangıç noktası kabul eder ve Herodotos'un, Solon ile Lidya kralı Kroisos ile karşılaşmasında bu kavramların geçtiğine işaret eder (Hadot 2011b: 26. Kroisos, Solon'a şöyle seslenir:

Atinalı, benim konuğum, bir filozof olarak sana bunca ülkeyi gezdirten meraklı yaradılışının ve bilgeliğinin ününü birçok kez biz de duyduk, bundan ötürü sana şunu sormak isteği uyandı bende, acaba mutlulukta başka herkesi geride bırakan bir kimseye rastladın mı? (Herodot 2019: 18).

Buradaki vurgulanması gereken önemli bir nokta, pre-Sokratik düşünürlerin bu açıdan bir felsefe yapma olarak değil, bir *historia* (soruşturma) amaçlı bu kavrama bir anlam yükledikleridir. Nitekim Çoraklı da bu konuda pre-Sokratik düşünürlerin birer *histor* (araştıran/sorgulayan) olarak nitelendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve dahası, bu araştırma ve soruşturma için yapılan yolculukların bireysel açıdan olduğunu da ifade etmiştir (Çoraklı 2017: 46). Bu noktada *histor* ile *philosophia* arasındaki temel farkın kendi için bilmek (*histor*) ile kendini bilmek sorunsalında ortaya çıktığı söylenebilir.

Felsefenin mahiyeti noktasında kendi için bilmek sorunsalından kendini bilmek sorunsalına geçişin baş aktörünün Hadot için Sokrates olduğu söylenebilir. Nitekim Sokrates için bilme, öznenin kendisi adına olmasından ziyade bir varlık kipinin oluşturulabilmesi için gereklidir. Bu yönüyle felsefenin dışsal bir pratik olarak hariçte kalan her şeyi bilme çabasıyla mündemiç olmadığını, bunun yerine varoluşu dönüştürücü bir bilmenin daha başat bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Örneğin Sokrates, *Savunma*'da ve *Şölen*'de insanların birçoğunun uğraştığı dünyevi kazançlarla ilgilenmediğini, bunun yerine ruhunu doyurucu işlerle meşgul olduğunu çok kez ifade eder. Ayrıca, Diogenes Laertius, Sokrates'in hiçbir şey yazmayan antik Yunan düşünürleri açısından eşsiz olmadığını, öğretilerini formüle edip bir doktrin haline getiren birçok filozofun (Laertius 2018: 41) olduğundan bahseder. Bu nedenle felsefenin algılanış biçimini görmek açısından bu anekdot oldukça önemlidir.

Sokrates'in, İlkçağ felsefesindeki ilk filozof olarak görülmesinin bir diğer nedeni de Hadot'ya göre, onun benzersiz/sınıflandırılmaz (*atopos/unclassifiable*)

oluşudur. Nitekim Şölen'de Alkibiades, sırası gelince Sokrates'i övmeye başladığında Brasidas'ı Akhilleus'a, Perikles'i Nestor'a benzetir. Fakat iş Sokrates'i birine benzetmeye gelince onun bir insanla benzeşmeyeceğini ifade eder (Hadot 1995: 58). Bu yönüyle Hadot felsefeden, kuru bir soruşturmadan ziyade, öznenin varlık kipinde dönüştürücü bir etki yaratacak ve kendini bilmesine gidecek yolda bilinen şeyleri tekrarlatan değil de şaşkınlık oluşturacak bir duruma götüren bir şeyi anlamaktadır.

Bu noktada vurgulanması gereken bir diğer nokta, kendini bilmek kaygısının radikal bir bireyselliğe kapı aralamayacağı, felsefe sayesinde kişinin bu bireysel varoluşunu tamamlayıp kendi oluşunun ötesine ulaşabileceği görüşüdür. Nitekim Hadot'ya göre kişinin kendisini sürekli sorgulamak ve tanımak yoluyla kendiliğini aşıp evrensel hakikatlere ulaşma imkânı ancak bu sayede mümkün olmaktadır.

Hadot'ya göre felsefe tam da bu noktada *ruhani alıştırmalar* (*spiritual exercises*) boyutunu almaktadır ve bu açıdan felsefe, birtakım sorunsalları zihinsel/bilinç açısından çözme yetisi değil, bunun aksine bir yaşam pratiği olmaktadır, çünkü örneğin Sokrates açısından bilgi, "neyin yeğlenmesi gerektiği bilgisidir, yani yaşam bilgisidir. Sokrates'e muhataplarıyla girdiği tartışmalarda rehberlik edecek olan da bu değer bilgisidir" (Hadot 2011b: 43). Bu değer bilgisinin getirilerinden bir tanesi de dönüşüm yahut değişimdir. Çünkü bireyin felsefi söylem ve eylem arasındaki mütekabiliyetçi tutumu, yaşamı açısından en sağlıklı olanıdır. Bu noktada Hadot için felsefenin ele alınış biçimi, yalnızca soru-cevap biçiminde işleyen, yaşamı ilgilendirmeyen ve hatta yaşama indirgenemeyecek sorulara verilen yanıtlarda aranılmayacak derecededir. Bunun yerine Hadot, filozofun teorik bir zeminde var olan bir kişi olmaktan ziyade pratik bir yönünün olduğunu defaatle vurgular ve ona göre felsefenin gücü tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Felsefenin, eşzamanlı bir şekilde hem yaşamayı hem de ölmeyi öğrenme biçimi olarak anılmasından dolayı (Plato 2002: 12-13; Hadot 1995: 23) burada söz konusu edilen yaşama ve ölme biçimlerinin aslında düşüncenin nesnel olana yükseltilebilmesi adına, tutkuların dizginlenebilmesi için felsefi bir alıştırma biçimine ihtiyaç duyulduğudur: "Ölmeye alışmak; şeyleri evrensellik ve nesnellik

perspektifinden görmek için, bireyselliğinden, tutkularından elini eteğini çekmeye alışmaktır" (Hadot 2012: 43-44).

Bu yönüyle felsefe, başından beri bir askesis biçimi olarak, belli türden alıştırmalar pratikleriyle hem yaşamın nasıllığına dair hem de ölüm sonrasına dair bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır ki örneğin Platon için felsefenin önemi burada belirlemektedir. Ruhun daha yüksek iyiye ve varlığın özüne dair bir sorunsallaştırmanın başladığı alan olarak felsefe en nihayetinde kişinin tümünden bir değişim/dönüşümü haiz bir niteliğe bürünmesinin adıdır. Bu yüzden bu dönüşümün asli meselesi insanın hem bedensel hem de ruhsal açıdan yüksek bir mertebeye ulaşması gerekmektedir ki bunu sağlayan unsurların en önemlisi felsefedir. Ruhun yüce erdemlerle donatılması, iyiye ulaşma imkânının sorgulandığı alan olarak felsefe, insanın arzularıyla yönetildiği bir noktadan "düşüncenin evrenselliği ve nesnelliği" tarafından yönetilen bir noktaya geçiş anıdır (Platon, 1999: 193).

Bu noktada özellikle durmak gerekir, nitekim Hadot, ruhani alıştırmalar noktasında daha belirgin bir çizgi çizilebilmesi için Stoacılığı ön plana çıkaran kimi düşüncelere karşı olarak Platonculuğun, Stoacılık üzerindeki derin etkisini şöyle ifade eder: "Bu alıştırma çoktan Stoacıdır demek mi gerekir, yoksa Stoacı alıştırmalar hâlâ Platoncu mu? İşte burada, bir gün üzerinde durmayı umduğum bir tarihsel perspektif sorun bulunmaktadır" (Hadot 2012: 46).

Bu sorunsalı daha da derinleştirmek için Sokratesçi kendilik sorunu bu yönüyle iyi bir başlangıç noktası oluşturabilir. Nitekim Sokrates'in arkadaşı olan Khairephon'un Delfi Tapına'ğına gidip, ondan (Sokrates) daha bilgin olmayan birinin olmadığını söylemesinin akabinde Sokrates, bilge olarak ifade edilen kişilerin yanına giderek onları araştırır ve neden onların bilge değil de kendisinin bilge olduğunu sorgular (Platon 2012: 54). Sokrates'in bu noktada varmış olduğu yargı, bilgeliğin başlangıcı anında kendisine çokça yarar sağlayan bir formüldür. Sokrates bilgedir, çünkü hiçbir şey bilmediğinin bilincindedir ve felsefe bu bir şey bilmediği bilinci üzerine bina edilen bir şeydir. Yine yukarıda bahsedilen yaşama, diyalog kurma ve ölme araştırması noktasında Sokrates, gelip geçici olan şeyler

yerine ahlâkı, erdemi ve en yüksek İyi'yi ön planda tutarak, Atina halkına ve onu suçlayanlara karşı kendisini savunurken gelip geçici şeyleri istemediğini, bunları elde etmekle övünmediğinden bahseder (Platon 2021: 77). Nitekim felsefe, geçici olan şeylerin peşinde olmak ya da bilgiye sahip olup bilge geçinmekten fazlası bir şeydir. Zira Antik Yunan'daki felsefi ekollerin birçoğu bu türden farklı pratikleri işe koşmuşsa da temelde hedeflerinin aynı olduğu söylenebilir. Temel amaç olarak kendini bilme, kendini gerçekleştirme ve kendini geliştirme. Bu konuda Hadot şöyle demektedir:

Tüm ekoller; insanın, felsefi geri dönüşten önce, mutsuz bir endişelenme durumunda bulunduğu, kaygının kurbanı olduğu, gerçekten yaşamadığı kendisi de olmadığı görüşünde hemfikirdirler. Tüm ekoller; insanın bu durumdan kurtulabileceğine, kendini geliştirebileceğine, dönüştürebileceğine, mükemmeliyet haliyle yüzleşebileceğine olan inançlarında da hemfikirdirler. Ruhani alıştırmalar tam anlamıyla; bize, insan önyargılarına ve toplumsal anlaşmalara (...) uygun olarak değil, insanın akıldan başka bir şey olmayan doğasına uygun olarak yaşamayı öğretecek olan bu kendini biçimlendirme, bu paideia'dır (Hadot 2012: 53).

Bir yaşam biçimi olarak felsefe, bu yüzden sadece bilgelik sevgisi değil, bunun yanı sıra dünyada var olma biçimlerini bize öğreten ve bu yönüyle çok daha aktif olan, bizim olduğumuzdan farklı olmamızı sağlayan bir şeydir (Sellars 2017: 40). *Kendi heykelini yontmak* bu yönüyle felsefenin bir işlevi ve görevidir. Fakat buradaki esas konu, kendi heykelini yontmaya kalkışan kişi, benliğine fazladan bir şey takınan bir kimse olarak algılanmamalıdır. Kendi heykelini yontarken önemli olan, bireyin kendisindeki fazlalıkları atması ve bu yolla varoluşsal bir yükselme yaşayabilmesidir.

2. Hadot ve Filozof

Hadot için ikinci esas meselenin filozofun mahiyeti olduğu söylenebilir. Nitekim yukarıda bahsedilen felsefenin icracısı olarak bir filozofun mahiyetinin bilinmesi de elzemdir. Dahası, Hadot'nun felsefeyi ruhani alıştırmalar bütününde görmesinin altında yatan ana sebeplerden biri de filozofun kimliğiyle alakalıdır: "Bir filozof olmak neydi, felsefe okulları nelerden meydana geliyordu? İşte böylece felsefeyi salt bir teori olarak değil, bir yaşam biçimi olarak tahayyül etmeye başladım" (Hadot 2015: 62). Bu noktada Hadot'yu felsefeyi ve filozofu aynı anda

araştırmaya ve sorunsallaştırmaya iten temel sebep ortaya çıkmaktadır. Ona göre, filozofun konuşmaya başladığı andan itibaren felsefe talebesinin onu dinlemeye başlaması dahi bir ruhani alıştırma biçimi olarak ele alınabilir. Hadot'yu çağdaşlarından ayıran önemli faktörlerden biri de filozofu da salt teorik boyutta ele almayıp, onu bir değişim/dönüşüm ustası olarak görmesidir. Nihayetinde filozof, yukarıda felsefenin mahiyetini betimlediğimiz şekliyle, yaşamanın, konuşmanın ve ölümün öğreticisi olmak durumundadır.

Bu yönüyle filozofa düşen görev, talebelerini etik düzlemde dönüştürücü etkisi haiz olan bir disiplini her yönüyle öğretmektir. Nitekim, Antik Yunan'da ve Epiküros ya da Stoacılar da mevcut olan doktrinlerin öğretilmesi için kaleme alınan eserler, her ne kadar filozofların söylemlerinden oluşsa da buradaki boyutun yalnızca söylemsel düzeyde kaldığı anlaşılmamalıdır. Filozof, talebesine düşünme ve düşüncesinde olduğu kadar yaşamlarında da rehberlik edebilmek adına yaşamsal reçeteler sunar. Bu yüzden söylemek, eylemenin başlatıcısı olarak görülmelidir. Modern döneme geldiğimizde karşımıza çıkan radikal sistematikliğin Antik Yunan için kullanılması pek de mümkün değildir. Çünkü Antik Yunan özelinde konuşacak olduğumuzda, bir filozofun sistemden haberinin olmadığını değil, belirli düşünceler bütünü oluşturduğu bir yapıdan ziyade, parçaları birbirine sıkı sıkıya bağlanmış bir bütünlüğün ifade edildiğini söylemek daha doğrudur (Hadot 2015: 135).

2.1. Hadot'nun Sokrates'i

Felsefe tarihi açısından yapılan bir ayırım, Sokrates'in önemini belirtmesi açısından oldukça önemlidir ki bu da Sokrates öncesi ve Sokrates sonrası felsefedir. Buradaki öncelik ve sonralık, felsefe tarihinin mahiyetini belirten ve Sokrates'in bu noktada felsefe tarihine yapmış olduğu katkının hakkını veren bir durumdur. Nitekim Sokrates öncesi olarak nitelenen filozofların doğa, evren ve arkhe problemleriyle ilgilendiği noktada Sokrates, bunlardan ziyade insan sorunsalına yoğunlaşmış (Uzun 2003: 1316) ve insanın nasıl yaşaması gerektiğini hem epistemolojik hem de ontolojik açıdan araştırmıştır.

Platon ve Aristoteles metinlerine göz attığımızda, buradaki esas konu, Sokrates'in nasıl ölüme götürüldüğü ya da fiziğin nasıl işlediğinden ziyade, talebelere aktarılabilir ve söylemsel etkinin olduğu kadar yaşamsal bir etki bırakan bir düzlemin de hesaba katılması gerekli olduğudur. Antikçağ'da felsefe "özel olarak diyalogtur, idelerle soyut bir bağ olmaktan çok kişiler arası canlı bir ilişkidir. Antik felsefe biçimlenişi bildirmekten ziyade biçimlemeyi hedef alır" (Hadot 2015: 88). Bu biçimlendirme çabasında filozofa düşen görev, bireylerin etik düzlemde daha iyi birer insan olmasını sağlayıcı etkiyi yapacak felsefeyi işe koşmalarıdır. Bu açıdan Sokrates, kendilik ve filozofluk payesini almayı hak eden bir kişi olarak Hadot'nun sorunsallaştırmalarının merkezine yerleşir. Sokrates, insanlığı daha yüksek idealler ve aşkın normlara çağıran bir kişi olarak anlaşılmalıdır.

Antikçağda filozof figürünün Sokrates ile mücessem hale geldiğini düşünen Hadot, onun yersiz-yurtsuz oluşunu ve biçimlendirilemeyen görüntüsünün arkasında biçim verici rolünün etkisinden söz eder. Bu açıdan Sokrates, bir şey bilmeyen bir figür olarak bireyleri kendini bilmeye ve kendileri olmaya çağıran bir figürdür. Bu öylesine güçlü bir figürdür ki Sokrates'i, tüm Antik Yunan'ı kendisinden sonra kat eden ve filozofun mahiyeti noktasında başlangıç noktası olan bir kişiye dönüştürür. Peki, Antik Yunan düşüncesinde Sokrates'i böylesi bir filozof yapan şey nedir? Bu sorunun cevabı, Sokrates'in felsefeyi eyleme biçiminde ortaya çıkar. Sokrates, bugün bildik manada özel bir alanda mütehassıslaşma yoluna gitmeyip, arkadaşlarıyla gezen, insanlarla kırlarda gezmek suretiyle onlarla konuşan, onları kendiliğe çağıran birisidir, kısacası Sokrates, felsefeyi gündelik yaşamın içerisine yerleştirmiş ve kendi felsefesini bu şekilde kurgulamıştır (Hadot 2015: 175-176). Felsefe, yaşam ve ölüm arasında ve başlangıçla son ilişkisini temele alan, bu iki meseleyi öncelikli mesele haline getiren bir disiplin olarak Sokrates'te ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Sokrates'te felsefe, "ya, ya da" mantığıyla değil, hem, hem de mantığıyla örülü bir biçimdir. Nitekim Sokrates hem doğru yaşamayı hem de doğru

ölümü kendini izleyenlere gösterme amacıyla yaşamının tamamında hareket etmiştir. Konuyla ilgili Ksenophanes şöyle demektedir:

Ama onun hiçbir gizlisi saklısı yoktu: sabahları gezintiye çıkıyor, gymnasiona gidiyor, öğlene kadar orada kalıyordu, günün geri kalan bölümünde de kalabalık yerlerde bulunuyor, çoğunlukla sohbet ediyor, isteyen de onu dinleyebiliyordu. Hiç kimse hiçbir zaman Sokrates'in ne dine karşı ne de din dışı bir şey yaptığını görmüş ya da duymuş değildir. Başka birçoklarının yaptığı gibi, konuşmalarında varlıkların yapısı üzerine, sofistlerin evren dedikleri şeyin nasıl bir şey olduğunu, gökyüzü olaylarının hangi zorunluluklarla ortaya çıktığını araştırmıyor, tersine bu gibi konularla uğraşanların aptalca davrandıklarını gösteriyordu. Öncelikle de şunu araştırıyordu: insanlarla ilgili konular yeterince bildiklerini sananlar mı sonunda bu gibi konularla ilgilenmeye başlıyorlar, yoksa insanlık konularını bir yana bırakıp tanrısal konuları araştıranlar mı doğru olanı yaptıklarını sanıyorlar (Ksenophon 1997: 13-14).

O halde Sokrates, felsefeyi gündelik olanın ve gündelik yaşamın tam merkezinde eylediği için ilk filozof olarak anılmalı ve dahası, çözümünü imkânsız meseleleri sorunsallaştırmak yerine, bundan ziyade, insanla ve insanın kişiliğini dönüştürücü etkenlerin neler olduğuyla ilgilendiği için filozoftur. Sokrates, gündelik yaşamın her anında filozof bilinciyle hareket eder ve gündelik yaşamın her anını değerli kılmaya özen gösterir, ayrıca yaşamının ve yaşamın biçimini de değiştirir. Nitekim ona göre felsefe, iyi yaşamın nasıl mümkün olacağı ile ilgili bir sorunsallaştırmadır (Sellars 2017: 42). Sokrates, Phaidon'da bununla ilgili olarak spekülâtif bilgilerle ilgilenmek yerine, Delfi Tapınağı'ndaki o ünlü buyrukta belirtildiği gibi kendini bilmeye daha çok ilgilendiğini ve kendini bilmeyen birisinin dış dünya hakkındaki yargılarıyla ilgilenmediğini ifade eder (Platon 2016: 21). Bu nokta oldukça önemlidir çünkü Sokrates'in bir metafizik anlayış ya da kozmolojisinden bahsedilememesinin nedeni burada yatmaktadır. Kendini değiştirmeden dünyayı anlamanın mümkün olmadığının bilincinde olan Sokrates, buna paralel olarak, kişiliklerinde değişim ve dönüşümü amaçladığı kişilerin öncelikle bildiklerini sandıkları şeylerden onları vazgeçirmek suretiyle onlarda bir değişim başlatır.

Sokrates'in etkilediği düşünürler vasıtasıyla yapmış olduğu felsefe de dallanıp budaklanmış ve Antik Yunan düşüncesine kök salmıştır. Nitekim Sokrates, kinik okulunun kurucusu Antisthenes'i etkilediği gibi, Kirene Okulu'nun kurucusu Aristippos'u da etkilemiş ve bu düşünürler onun fikirlerini büyük ölçüde takip

etmişlerdir. Hadot, ayrıca Epikürosçuların da Sokrates'ten etkilendiğini ifade eder ve ayrıca Megara Okulu kurucusu olan Eukleides'in de Sokrates'in kimi fikirlerinden etkilendiğini söyler. Tüm bu okulların yeşermesi sayesinde felsefe dünyasında yaşanan en büyük gelişme, felsefe kavramının ve felsefe yapmanın imkân alanı genişlemiş ve "felsefe düşüncesi, belli bir yaşam biçimine bağlı bir söylem gibi ya da belli bir söyleme bağlı bir yaşam gibi yoğrulmuştur" (Hadot 2011b: 34).

Sokratik metinlerde durmadan yerilen; ün, şeref, mal, mülk gibi dünyevi ihtiyaç ve zevklerin yerine ruha hiç önem gösterilmemesinden yakınan Sokrates (Platon 2012: 29), kişileri diyaloga sokarak diyalektik biçimde kendilerinin bildiğini sandıkları şeyleri ne derece bilmediklerini götüreceği bir noktaya kadar götürür. Bu noktadan itibaren mevzubahis edilen konu, bilgi ya da bilmek değil, benlikle ilgili meselelerdir. Bu yönüyle Sokrates açıdan sorun bir şeyleri bilmek ya da bilmemek düzleminde ele alınmayıp, varoluş biçimini edinmektir. Sokrates'in buradaki konumu yazarak ya da konuşarak karşısındaki muhataba bir şey öğretmekten ziyade, ona bir varoluş biçimi kazandırmaktır. Nihayetinde o, ölüm karşısındaki vakur duruşuyla dahi, insanlara bir şey öğretmeyi başarmıştır.

3. Felsefe ve Ruhani Alıştırmalar

Hadot'nun felsefe kavrayışının merkezinde olan konu, felsefenin bir değişim ve dönüşüme yol açıcı etkisinin olduğudur. Bu minvalde Hadot, tüm felsefe tarihini kat eden çizgiyi bu kavram üzerinden okumayı dener. Ona göre felsefenin böylesi bir etkisi haiz olarak görülmemesi oldukça şaşırtıcı bir durumdur ve bu algı modern dönem sonrası oluşmuştur. Çünkü modern dönemle birlikte vurgu artık bir pratik olarak yaşamı ıskalayan boyuta taşınmıştır.

Peki Hadot neden Ruhani Alıştırma terkiibini tercih etmiştir? Bu soruyu cevaplarırken, olası diğer tanımlamalardan olan "ruhsal", "ahlâki", "etik", "düşüncenin" ve "ruhun" gibi tanımlamaları dışarda tuttuğunu, bunun nedeninin de hiçbirisinde dünya görüşünün dönüşümüne ve kişiliğin dönüşümüne bu denli vurgunun olmamasıdır. Öte yandan yine "ruhani" sözcüğü, alıştırmaların bireyin yalnızca düşüncesinin eseri değil, ayrıca ruhsallığının da eseri olduğunu anlamak

için iyi bir yoldur (Hadot 2012: 20). Paul Rabbow'un kendisinden yirmi yıl kadar önce yapmış olduğu *Seelenführung. Methodik der Exeersizien in der Antike* adlı çalışmasında, bu alıştırma pratiklerinin araştırılmaya başladığını fakat Rabbow'un hem araştırma başlığında ahlaki kavramını kullanmasını hem de araştırmasının kapsamının Stoacılar ve Epikürosçularla sınırlandırılmasına itiraz eder: "Aslında olay, çok daha geniştir. Çoktan Sokratesçi-Platoncu diyaloglarda izine rastlanır ve antikçağın sonuna dek uzanır. Antiklerin ruhani bir alıştırma olarak tasarladıkları şey, felsefenin kendisidir" (Hadot 2012: 65). Kavramsal olarak askesis ya da melete'nin bu ruhani alıştırmalara denk düştüğünü ifade eden Hadot, bu iki kavramın modern dönem sonrasında -özellikle Hıristiyanlıktan sonra- bir değişim geçirdiğini ve çilecilik eş değer tutulmasına karşı çıkar ve Antik Yunan'daki askesis kavramının böylesi bir çilecilikle eşleştirilmemesi gerektiğini ifade eder. Ona göre askesis, düşünce ve irade açısından içsel bir faaliyeti sembolize eder (Hadot 2012: 67). Antik Yunan'daki biçimiyle çilecilik, Hıristiyan düşüncesindeki algılanış biçiminden farklı olarak bir sanatın teorik bilgiyle pratik terbiye ile birlikte öğrenilmesi gerektiğini ifade eder (Foucault 2019: 112).

Bu açıdan felsefe, varoluşu düzenleyen, kişiyi hem bireysel hem de toplumsal açıdan yasaya ve varoluş etiği ve estetiğine bağlı bir kişi haline dönüştürmesi bakımından birtakım pratiklerle var olmaktadır ki bunlar ruhani alıştırmalar başlığında toplanabilir. Neticede bu pratikler belirli türden felsefi söylemin seçilimine de sıkı sıkıya bağlı olduğundan felsefi söylem ile felsefi yaşam biçimi arasında bu türden bir yakınlık kuran Hadot, ruhani alıştırmalar terkibi ifadesiyle neyi kast ettiğini şöyle açıklar:

Ben bu deyimle, uygulayan üzerinde bir değişimi ve bir dönüşümü amaçlayan, gıda rejimi gibi fiziksel, diyalog ve tefekkür gibi düşünsel veya dalınç gibi sezgisel uygulamaları kast ediyorum. Bir felsefe ustasının söylemi de bir ruhsal alıştırma biçimini alabilir. Ancak bunun için, söylemin, dinleyiciyi, okuyucu veya muhatap konumundaki öğrenciye, onu ruhsal bakımdan geliştirecek ve içsel olarak dönüştürecek biçimde sunulması gerekir (Hadot 2011b: 15).

Hadot'nun bu açıklamasına bakıldığında felsefenin yalnızca hakikati bilme ile tavsif edilemeyeceğini bunun yanın da en azından kendisi adına hakikati

uygulamanın da ruhani alıştırmalarla söz konusu edildiği görülmektedir. Nitekim Sokrates'in aktardığı Er mitosu da hayattaki önemli şeylerden birinin de gerçek bir yaşam tarzını elde edebilmenin olduğunu ve dahası, felsefenin yaşamla daha net bir boyutu olduğunu gözler önüne serer (Platon 1999: 275). Nehamas da bu konuda Antik Yunan düşüncesinde, örneğin Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* kitabında göstermiş olduğu gibi teori ve pratiğin birbirini etkilediğini ifade eder. Ona göre bireyin sadece felsefi görüşleri öğrenmesi yeterli değildir, bu görüşlerin öğrenilmesinin ardından felsefi bir tutumun da elde edilmesi gerekir ki bunu sağlayan temel unsur ruhani alıştırmalardır (Nehamas 2002: 16).

Sonuç

Pierre Hadot'nun felsefenin dönüştürücü etkisi haiz bir disiplin olduğunu belirtmesi ve konuyu bu açıdan ele alması oldukça önemlidir. Nitekim modern dönem sonrası oluşan algı, felsefenin daha ziyade soyut olanla daha ilgili ve somut olanla daha az ilgisiz oluşu noktasına bir karşı çıkış hamlesi olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle Hadot'nun ilkçağ felsefesi okumasında yeni olan en önemli nokta felsefenin hayatla bağlantılandığı noktadır. Felsefeyi, bireysel varoluşun temel dönüştürücü doktrini olarak okuyan Hadot, Sokratik felsefenin bu açıdan neden önemli olduğunu bizlere göstermektedir. Sokrates hiçbir şey yazmamasına rağmen felsefenin bir varoluş biçimini almasındaki etkili olan filozofların ilkidir ve Sokrates ile başlayan bu felsefe-varoluş birlikteliği uzun yüzyıllar boyunca temele alınmıştır.

Felsefi diyaloglarla işleyen ve karşısındaki bireyin bir şey bilmezliğini ortaya koyma çabasındaki Sokrates felsefesi, ruhani alıştırmaların başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Onun için esas mesele biçim verici bir yöntemin oluşturulması ve bu metot sayesinde kişinin kendisi olma noktasında bir dayanağa sahip olmasıdır. Bu yönüyle felsefe, kendini gerçekleştirme ile yakından irtibatlıdır. Hadot'nun ortaya koymak istediği ya da amaçladığı şey de felsefenin bir zamanlar nasıl algılandığı ve bugün için bu türden bir felsefeye ne kadar yaklaşılabileceği meselesidir. Bunun için Antikçağ felsefesini yeni bir gözle ve yorumla okumaya çalışan

Hadot'nun tezlerinde orijinal olan şeyin felsefenin iyileştirici ve dönüştürücü bir etkisi olduğunu ifade etmesidir. Felsefi söylem ve felsefi yaşamın arasındaki mesafenin kısaltılması, felsefe algısının da değişmesine neden olacak ve böylece felsefe belki de eskiden sahip olduğu güce yeniden sahip olabilecektir.

Pierre Hadot's Perception of Philosophy and Philosopher: Spiritual Exercises Between Theory and Practice

Summary

Mustafa DİKMEN

Assist. Prof. Dr.

Çanakkale O. M. University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religion Sciences, Çanakkale, TR.

Orcid: 0000-0002-8737-0789

mustafa.dikmen@comu.edu.tr

Introduction

What kind of a discipline philosophy is is one of the most important debates from antiquity to the present day. In this respect, issues such as what kind of questions and problematics philosophy should deal with, or whether each period has its own philosophy, have been highly debated by philosophers and have been the subject of their philosophies. On the other hand, the problem becomes even more complicated when, in addition to such problems, the issue of philosophy's connection with other branches of science is also included. But at the same time, as can be seen at this point, as to whether philosophy is more intertwined with the theoretical or the practical, the trend has often been in favor of the theoretical. Although the cosmogonies that replaced the pre-Thales theogonies express a certain degree of rationalization, such cosmogonies are still imbued with certain mythical elements. What is at stake here is a shift to an attempt to explain the world and the universe with certain kinds of rationalities. The main issue undergoing change and transformation is the shift from trying to explain the world in terms of mythical elements to explaining it in terms of physical reality, and to describing fundamental processes such as the creation of the world, human beings and peoples in terms of physicality. For example, the fundamental questions of ancient philosophy, which began with Thales, are about the Ark and the universe, and although it may seem rather abstract in this respect, physical reality is still at work. (Laertios 2018: 27)

However, the period that began with Socrates after the problem of the Ark was generally shaped around the human being and it was thought that the axis of philosophy shifted in this direction. As a matter of fact, Cornford (2019: 22) and Versenyi (2007) have developed a certain perspective on why he turned to human beings at this point. Socrates shifted philosophy away from developing theories about the future or how the universe came into being and turned it towards what human beings are. The post-Socratic climate, on the other hand, evolved into a period in which the philosophies of Plato and Aristotle put the human being at the center, but also included the things that existed around the human being. As a matter of fact, this will become even more evident when we look at the subjects included in philosophy in both Platonic and Aristotelian thought.

It is a well-known fact that this is the general opinion about ancient philosophy and that it is considered and evaluated in a very abstract way. It is even thought that a general history of philosophy is evaluated from this perspective and that doing philosophy is immanent with abstract and endless topics. However, Pierre Hadot thinks that this way of approaching philosophy is a deficiency and that philosophy has been very much concerned with practice as well as theory, starting from the Ancient Age and extending to the present day. According to him, it is possible to read the entire history of philosophy, with Socrates as the initiating figure and its aftermath, in terms of spiritual practice. In this respect, philosophy is on a plane that requires not only theoretical knowledge but also the practice of living. In this context, the subject of this article is to understand Hadot's meaning of philosophical understanding, which he refers to as spiritual exercises. For Hadot, philosophy is immanent in three things: learning to live, learning to die, and learning to dialog (Hadot 2012: 21). Philosophy is a discipline that has always been with us, as an act of cultivating one's mind and acclimatizing oneself to life, much as one cultivates one's body in a gymnasium. In this respect, Hadot wants to give philosophy a more active role, to free it from being seen only as an abstract act and to take it in a proactive direction. Therefore, philosophy has the dimension that it should become a form of action that calls one to meet oneself and recognize oneself. Philosophy is an activity that not only informs but also shapes the individual.

In addition to this perception of philosophy, Socrates is the central figure for Hadot, who aims to completely change the perception of the philosopher. For Hadot, Socrates is the person who embodies the definition of a philosopher. The philosopher comes to the fore as a person who knows how to exist, rather than a person who makes explanations about the universe - within the scope of science - or who searches for the first principle. In essence, Socrates, who further reinforced the unity between theory and practice (Küçükalp 2019: 58), tried to evaluate human existence from a holistic perspective.

The question of whether we can evaluate the main aims of the philosophies of Plato and Aristotle after Socrates in this respect remains ambiguous at some points. Indeed, in the philosophies of these two thinkers, the center in question seems to shift away from the human being. But Hadot does not accept this and thinks that even in Plato's writing there is a dimension of spiritual exercise (Hadot 2012: 39).

Changing the perception of the philosopher by making statements in the opposite direction to the known or assumed perception of the philosopher, Hadot states that the great philosophers who lived from the ancient times to the end of the modern period should be evaluated from this point of view (spiritual exercises). According to him, combining philosophy with life, taking into account that thought has a certain transformative power, bringing this aspect of philosophy to the forefront will cause the existing perception of philosophy to break down and the unity of philosophy and life will come to the fore.

At the point where philosophy is considered as an art of living in Hadot's thought, some recent historians of philosophy and sociologists seem to emphasize this aspect of philosophy by writing works under the title of the art of living. For example, Alexander Nehamas (2002) *Philosophy of the Art of Living* and Zygmunt Bauman *The Art of Living* (2024) have addressed this issue.

KAYNAKÇA | REFERENCES

- Bauman, Z. (2024). *Yaşam Sanatı*, (çev. Sarı, A.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cornford, F. M., (2019). Sokrates Öncesi ve Sonrası, (çev. Şengör C., Onan S.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çoraklı, E. (2017). *Historia Antikçağda Araştırma Fikrinin Doğuşu*. Alfa Yayınları, 2017.
- Foucault, M. (2019). *Doğruyu Söylemek*. (çev. Eksen, K.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eksen, K. (2016). Teori-Pratik İlişkisi ve Dönüşüm Meselesi: Pierre Hadot'nun 'Ruhani Alıştırma Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme, *Felsefe Tartışmaları*, 52, 21-46.
- Hadot, P. (2011a). *Yaşam İçin Felsefe*. (çev. Kahveci, K.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Hadot, P. (2011b). *İlkçağ Felsefesi Nedir?* (çev. Cedden, M.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hadot, P. (1995) *Philosophy as a Way of Life*. ed. Arnold I. Davidson. Oxford: Blackwell Publishing.
- Hadot, P. (2012). *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*. (çev. Gürkan, K.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Hadot, P. (2015). *Yaşam İçin Felsefe*. (çev. Kahveci, K.), Pinhan Yayıncılık.
- Herodot. (Herodotos). (2019). *Tarih*. (çev. Ökmen, M.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Howatson, M. (2008). *Sheffield*, Edited by Frisbee C. C. Plato: The Symposium. Cambridge.
- Küçükalp, K. (2019). Batı Düşüncesi: Felsefi Temeller, İstanbul: İsam Yayınları.
- Ksenophon. (1997). *Sokrates'ten Anılar*. (çev. Şentuna, C.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Laertius, D. (2018). *Lives of the Eminent Philosophers*. (çev. Mensch, P.), New York: Oxford University Press.
- Nehamas, A. (2002). *Yaşama Sanatı Felsefesi / Platon'dan Foucault'ya Sokratik Düşünümler*. (çev. Soydemir, C.), Ayrıntı Yayınları.

Plato. (2002). *Phaedo*. (çev. Gallop, D.), New York: Oxford University Press.

Platon. (2012). *Sokrates'in Savunması*. (çev. Çokona, A.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Platon. (2016). *Phaidros ya da Güzellik Üzerine*. (çev. Akar, B.), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Platon (Eflatun). (1999). *Devlet*. (çev. Sabahattin E. & Cimcoz, M. A.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sellars, J. (2017). "What is Philosophy as a Way of Life?" *Parrhesia* 28, 40-56.

Uzun, S. vd. (2003). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.